

УДК 82-92 (477)(438) «кін. XVII/поч. XVII ст.»: І. Франко

Наталія Поплавська

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНСЬКІ ПОЛЬСЬКОМОВНІ ПОЛЕМІСТИ КІН. XVI — ПОЧ. XVII СТ. У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

Статтю присвячено аналізу внеску Івана Франка у дослідження української публіцистики кін. XVI — поч. XVII ст., охарактеризовано дослідницьку парадигму інтерпретації вченим полемічного письменства, охарактеризовано найпоказовіші його праці. На прикладі постаті уніатського полеміста Іпатія Потія розглянуто методологічні підходи дослідження вченим творчого доробку представників полемічної літератури. Значну увагу приділено значимості його наукових студій для української медієвістики.

Ключові слова: полемічна публіцистика, епістолярний діалог, трактат, риторика, опонент, антитеза, проповідь.

Natalia Poplawska. Ukraińsko-polskie polemici końca XVI — początku XVII wieku w literaturoznawczej koncepcji Iwana Franki. Artykuł jest poświęcony wkładowi Iwana Franki w badanie ukraińskiej publicystyki końca XVI — początku XVII wieku, scharakteryzowano badawczy pradygmat interpretacji badaczem polemicznego piśmiennictwa, scharakteryzowano najbardziej pokażne go prace. Na przykładzie postaci polemisty grekokatolickiego Hipacego Pocięja rozpatrzono metodologiczne podejścia badania naukowcem dziedzictwa przedstawicieli literatury polemicznej. Znaczną uwagę wydzialono ważności jego studiów naukowych dla mediewistyki.

Słowa kluczowe: publicystyka polemiczna, dialog epistolarny, traktat, retoryka, oponent, antyteza, kazanie.

Natalya Poplavska. Polish-Ukrainian polemicists of the end of XVI — the beginning of XVII centuries in Ivan Franko's literary concept. The contribution of Ivan Franko's studies of Ukrainian publicism of the end of XVI — the beginning of XVII centuries is analyzed, the research paradigm interpretation of polemical writing by the scientist is described, Franko's most notable works are characterized in this article. Using the figure of Uniate polemicist Hypatia Potii as an example, methodological approaches of the research of representatives' creative works of polemical literature by the scholar are distinguished. Special attention is paid to the importance of his scientific studies for Ukrainian medieval studies.

Keywords: polemical publicism, epistolary dialogue, treatise, rhetoric, opponent, antithesis, preachery.

Українська полемічна публіцистика кінця XVI — початку XVII ст. була відлунням тогочасної міжконфесійної полеміки у Речі Посполитій, що супроводжувалася поглибленою рефлексією над обґрунтуванням власної релігійної ідентичності православних, католиків та протестантів. У ній викладалися не тільки віровчення, а також одночасно давалися відповіді на найбільш актуальні тогочасні проблеми, робилися спроби регулювання життя мирян у тій чи іншій конфесії. За короткий термін піднесла свій художній рівень до кращих здобутків західноєвропейської публіцистики, збагатила українську літературу новими жанрами, запропонувала свою художню структуру, яка оберталася, звичайно, навколо Біблії, інтерпретувала найважливіші події церковного та політичного життя України кінця XVI ст.: прийнятність чи неприйнятність

нової Церкви і нового календаря, Брестська церковна унія 1596 р. і її наслідки та ін. Це дало нашому письменству більше сотні різних за стильовими та жанровими особливостями творів, писаних, переважно, одночасно українською і польською мовами, що пояснювалося намаганням авторів донести їх зміст до ширшої аудиторії.

Епоха її активного дослідження почалася у 70-х — 80-х роках XIX ст. з пошуків та публікації текстів зі вступними коментарями, а також окремих праць з ширшою її характеристикою, розвідок про окремих письменників-полемістів. Першою спробою систематизації і класифікації цих пам'яток варто визнати працю В. З. Завитневича, присвячену «Палінодії» Захарія Копистенського. Аналізуючи твір, учений звернувся до огляду полемічної традиції, що склалася на землях Речі Посполитої, а також виділив у ній два періоди: твори до середини XVII ст., коли полемісти опрацьовували переважно історичні сюжети, та твори другої половини XVII ст. — початку XVIII, коли перевага надавалася богословським рефлексіям. Цю традицію доповнюють дослідження С. Голубева [2], П. Житецького [4], М. Сумцова [7], К. Харламповича [12].

Цілісне та всебічне уявлення про українську полемічну публіцистику дали і дослідження Івана Франка, який став на її захист від різних перекохань. Його літературознавчі студії з прихильністю оцінювалися на різних етапах розвитку української науки, а також були органічною її складовою. Збирання, систематизація та узагальнення відомостей з історії давнього українського письменства почалося вченим ще у 80-ті роки. Працював він у цьому напрямі до кінця життя, що диктувалося прагненням зробити ґрунтовний виклад давньої літератури, а також необхідністю популяризації відповідних постатей та жанрово-стильових особливостей їх творів.

Полемічній публіцистиці мислитель присвятив низку праць: «Дві унії» (1891), «Charakterystyka literatury ruskiej XVI — XVIII wieku» (1892), «Z dziejów synodu Brzeskiego 1596» (1895), п'ять окремих праць про Івана Вишенського, у тому числі монографія «Іван Вишенський» (1900), а також запропонував загальні характеристики всієї полемічно-публіцистичної прози кінця XVI — поч. XVII ст. в синтетичних працях «Южнорусская литература» (1904), «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910), «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського» (1907–1908). Внесок ученого в дослідження полемічно-публіцистичної прози кінця XVI — поч. XVII ст. належно сьогодні поцінований у сучасній медієвістиці. Отож, дослідження Івана Франка «є важливою історико-літературною базою для дальшого поглибленого вивчення українського полемічного письменства, про окремих його представників, ідейно-тематичні та жанрово-стильові особливості їхньої творчості» [5, с. 222].

Знаменно, що ґенезу полеміки в українському письменстві І. Франко почав виводити ще з часів запровадження християнства, обґрунтовуючи її культурно-історичне та власне літературне значення. До перших її взірців зарахував літописну легенду про суперечки князя Володимира з представниками різних релігій. Диференційований підхід до оцінки полемічної прози дав можливість І. Франкові поетапно поціновувати найвідоміших її представників (спочатку у статті «Charakterystyka literatury ruskiej XVI — XVIII wieku», а потім — у «Плані викладів історії літератури руської»). Він їх поділяв на три групи, виокремивши представників Острозького культурного осередку (Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Мотовило, Хрис-

тофор Філалет), які активізували у своїх творах дискусії навколо григоріанського календаря, планів унії та її довершення; до другої групи відносив представників Львівського культурного осередку (Арсеній Єласонський, Лаврентій та Стефан Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Памво Беринда, Юрій Рогатинець). А до третьої — «афонітів» Івана Вишенського та Іова Княгиницького. Мислитель підкреслював злободенність їх творів, наголошував на зв'язку не тільки з кардинальними тогочасними проблемами. Він чи не вперше звернув увагу на використання ними з агітаційною метою традиційних літературних форм: послання, листа.

Осмыслити характер полемічно-публіцистичної прози кінця XVI — поч. XVII ст. І. Франкові допомагало сприйняття та розуміння позиції рецензентів та опонентів його праць: Кирила Студинського, Александра Брюкнера. Надзвичайно гостру відповідь Івана Франка викликала праця П. Житецького «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст., в якій було піддано гострій критиці твори уніатських авторів через те, що ніби уніатська література зміцнювала польське панування в Україні. І. Франко написав велику рецензію на цю працю, в якій зазначив, що «вся уніатська література доси не мала щастя. Петров у своїй праці про українське письменство XVIII ст. навіть не згадав про неї; цікавіше те, що так само поминув її без найменшої уваги й Омелян Огоновський у своєму компендіумі. Нарис Житецького — се перша проба розібратися в ній, проба, треба сказати, дуже слабка і зроблена прихапцем. Добродій Житецький, здається не знає ані бібліографії тої літератури, ані праць, які досі були присвячені її неодиноким появам, а в додатку цілий свій дослід ставить відразу на фальшивім науковім ґрунті» [8, с. 38–39]. Далі І. Франко продовжує думку застереженням об'єктивно оцінювати «уніатську» літературу. Він солідаризувався з М. Сумцовим щодо «добрих літературних прикмет», наприклад, «Ключа царства небесного» Герасима Смотрицького. У його наукових студіях знаходимо штрихи до літературних портретів Василя Суразького, Стефана Зизанія, Христофора Філалета, а найпомітнішим представником полемічної літератури назвав Мелетія Смотрицького. Зацікавившись «Пересторогою», звернувся також до постаті Іпатія Потія, якого вважав талановитим письменником і проповідником. Переконливі думки й оцінка його творчості акумульовані у студії «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія» (1895).

Іпатій Потій, один із фундаторів української полемічної прози, провідний діяч Брестської унії, згодом уніатський митрополит Києва, і сьогодні приваблює передусім тих, хто прагне до усунення деформацій, яким піддавалося в недавні часи все, пов'язане з церковною унією в Україні. Насамперед, зацікавлення викликає соціально-біографічний аспект [3, с. 300–302]. Проте і літературознавці цікавляться його спадщиною. Вочевидь, глибшому вивченню творчого доробку Іпатія Потія в контексті української полемічної прози кінця XVI — поч. XVII ст., яка мала у свій час широкий резонанс, сприяють переконливі думки й оцінки Івана Франка у студії «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія», де полеміст постає «творцем великого культурного діла» [9, с. 508]. Правда, ця стаття, як про це наголошує автор, була написана польською мовою до 300-ліття Брестської унії (1895 р.). Він її виголосив на одному із засідань польського «Towarzystwa historycznego» у Львові, але вона не була опублікована тоді та «не стратила ... своєї вартості». З деякими доповненнями її підготовлено до друку українською мовою в травні 1914 року. До появи цієї праці Іван Франко був схильний тлумачити

Іпатія Потія, наприклад, у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1980 р.» як «головного ініціатора переведення унії», «заможним паном», що «з протестанта зробився католиком, потім прийняв православ'є, аби стати православним єпископом, і закінчив своє життя уніатським митрополитом» [11, с. 237]. А в «Історії української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського», говорячи про причини появи полеміки та її найяскравіших представників, зазначив, що творчість Іпатія Потія «в справах догматичних зовсім слабка і поверхова, і робить ще гірше враження тим, що подає цитати з грецьких отців церкви в своїм власнім перекладі, не даючи гарантії за їх вірність, а оминає такі цитати, що відносяться виразно до питання...» [10, с. 229]. Прикметно, що тільки-но почавши розмову у «Нарисі історії української руської літератури до 1980 р.» про полеміку, наголосив, що «час від кінця XVI віку зазначився в нашому письменстві цілим рядом визначних творців, яких головною темою була унія» [11, с. 237] та одразу ж згадує Потія як «защитника» унії. «В обороні тої унії, — зазначає вчений, — він написав цілий ряд учених трактатів, полемізуючи не тільки теологічними доказами, але далеко частіше приватними листами та фактами з приватного життя, якими старався компрометувати своїх противників» [11, с. 237]. Правда, усвідомлюючи особливе значення Іпатія Потія у розвитку літературної полеміки, не применшуючи його таланту, Франко не зовсім коректно відгукувався про його погляди на унію, але відносить його до тих прихильників церковної згоди, котрі «хотяж не до своїх звичкльх пастырей, але до иных, видячи справу добрую и порядок лепший» [10, с. 229].

Увагу Івана Франка у студії «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія» привертала безліч праць, у тій чи іншій мірі пов'язаних із життям та творчістю полеміста. Завжди пам'ятаючи, що будь-яке літературне явище, будь-яку постать треба розглядати у широкому контексті, письменник подав коротко свої міркування про них. Про це влучно зауважив академік О. Білецький у дослідженні «Франко й індійська література», що Каменярь любив починати вивчення будь-якої теми з передісторії питання й закінчувати вказівкою на зв'язок його з сучасністю [1, с. 338]. Франко дозволив собі наголосити, що хоче своєю працею долучитися до «освітлення історичної фігури Іпатія Потія в 300-літні роковини його смерті». Закинув докір ЗНТШ, що не відгукнулися на цю подію і не дали «для сеї теми зовсім нічого». У цьому контексті згадується у досить толерантній формі проф. Кирило Студинський, зокрема його праці «Pierwszy Literacki wystep Hieracyusza Rosieja», видану у Львові 1902 р., і «Полемичне письменство в р. 1608», опублікованому у ЗНТШ 1911 р. (кн. IX, с. 5–37). Не згадуючи критичних рецензій К. Студинського на свою працю «Z dziejow synodu Brzeskiego 1596 r.», що була поміщена в 1895 р. у «Kwartalniki Historycznym», І. Франко у заслугу К. Студинському ставить не тільки його безсумнівне встановлення авторства Іпатія Потія трактатів «Герезія» (1608) та «Гармонія альбо согласіє веры, сакраментов и церемоний святое восточное церкви с костелом Рымьским», але й їх аналіз. Одночасно наголошує, що ці твори полеміста були «з літературного боку дуже невисокої вартості» та що їх «не можна вважати ясным промінням, які би додавали блиску до тої ареалі, якою в минулім році дехто з наших сотрудників старався окружити дієву постать Потія» [9, с. 509].

Такий ґрунтовний аналіз послужив ученому стимулом до глибшого і ширшого осмислення феномену Іпатія Потія. Він навіть висловив сподівання на видання

творів полеміста. Не відкидаючи різних документальних свідчень про його життя з його приватних листів та з праць його сучасників, І.Франко подає наукову модель біографії полеміста, намагається з'ясувати, що вплинуло на формування поглядів ревного захисника унії, які сімейні обставини спонукали цьому. На думку вченого, Іпатій Потій народився у родині Льва Потія, підскарбія і писаря Великого князівства Литовського, та його дружини Анни Лощанки або Случанки в 1641 році у с. Рожанці. У хрещенні йому дали ім'я Адам. Початкову освіту отримав у Несвіжі в школі князя Миколи Радзівіла, яка у XVI столітті була одним із центрів, де гуртувалися публіцисти реформаційного спрямування, що писали латинською, польською і старобілоруською мовами. Великий вплив на подальше життя його мав Коммендоній, кардинал, папський нунцій, який приїхав до Польщі 1569 р. Деякий час Потій був з ним у «дуже близьких зносинах», супроводжував його у поїзді по українських землях. У цих свідченнях І. Франко покликається на біографа Іпатія Потія Лева Кішку. Деякі сумніви у нього є щодо одруження полеміста: коли це сталося і де. Але впевнено наголошує, що воно вплинуло на його перехід з кальвінізму до православ'я, оскільки його дружиною була православна княжна Анна Острожецька, а також на близькі взаємини із Костянтином Острозьким, багатим і впливовим магнатом, одним із провідних діячів православного табору, князем Скумином Тишкевичем. Саме за рекомендацією Острозького отримав посаду каштеляна берестейського. Факти про цей епізод життя є, на думку І. Франка, не зовсім переконливими, бо різні джерела по-різному їх трактують, а тому дослідник вважає, що неможливо визначити «скільки в тім правди, а скільки полемічної злоби» [9, с. 514].

Нова епоха в житті Іпатія Потія, за словами І. Франка, починається після смерті дружини в 1592 р., з якою прожив майже 20 літ і мав трьох синів і три дочки. В цей час формуються релігійно-політичні погляди та літературні смаки. Слушність цієї тези підтверджує переконання вченого, що він «відразу робиться осередком агітованої вже від многих літ серед руського духовенства» унії, яка допомогла йому вийти «на найвищі ступні руської єрархії, дала йому перо в руку, зробила ... церковним письменником» [9, с. 517]. Право на таке визнання дали листи Потія, в яких він апелював до різних адресатів та виступав уніатським апологетом.

І. Франко подав досить розлогу класифікацію творів Іпатія з бібліографічними характеристиками тих трактатів, авторство яких можна приписати однозначно полемісту. Це «Унія греков з костелом римським», «Антиризис або Апологія», польська брошура «Porzywilejach nadanych od najjasnieszych królów polskich I przednieyszch niektórych dowodach, które swieta Unię wielce zalecaja I potwierdzaja», брошура «Poselstwo do papieza Sykstusa IV przez metropolitę rijowskiego Misaila w r. 1476 wyprawiona», «Гармонія восточной церкви съ костелом римскимъ», «Heresiae, ignaranciae у polityka rorowy mieszczan bractwa wilénskiego». Окрім того, вчений цілком погоджується з Л. Кішкою, який згадує 120 зошитів проповідей, які, за свідченням самого Іпатія Потія, були втрачені, та фактами, наведеними у листі Мелетія Пегаса до Потія, про його «Контроверсії», що мали форму імітованого епістолярного діалогу.

Окреме місце у рецепції Іваном Франком Іпатія Потія посідають спостереження про його письменницькі вправності. Зasadничою тезою вченого в цьому руслі є те, що він називає полеміста «плодючим письменником», який «живо відчував»

потреби часу. Ретельно аналізує його листування. Особливо наполегливо підкреслює думку про те, що в епістолярному жанрі проявляється неабиякий талант Потія-полеміста. З метою переконання адресата, переманити його на свій бік, полеміст визнає його правоту, відрикається «від свого власного «Я», використовує «тон артистично відіграної покори». На прикладі листа до князя Костянтина Острозького Франко ілюструє це. Щоб довести православному адресатові правоту католицької доктрини та відвернути увагу його від поспішних висновків, Потій використовує різноманітні форми: звертається до тлумачення Святого Письма, поряд використовує сучасний йому матеріал як ілюстрацію, іронічні вислови. Внаслідок цього лист справляє враження щирості та простоти. Дозволимо собі доповнити, що Іпатію Потію належить першість у впровадженні жанру відкритого листа у полемічну прозу. Сюди можна додати і те, що після першого листа, написаного до князя Костянтина Острозького, з'являється відповідь на нього, яка приписується Клірику Острозькому. А після неї знову з'являється лист Іпатія Потія. Але про це Іван Франко не згадує. Тут доречно буде сказати і про те, що поза його увагою залишилася активна полеміка між Іпатієм Потієм і Мелетієм Смотрицьким.

Епістолярна техніка в деякій мірі, на думку вченого, застосовується Потієм у його першому трактаті «Унія». Він наводить порівняння передмови до цього твору із листом до Костянтина Острозького. Обширне цитування тексту стало основою для певних висновків, зроблених ученим стосовно цього твору, який видається йому «найоригінальнішим і найліпшим з його писань», а з огляду на його літературну форму, повинен «зайняти високе місце в тодішній полемічній літературі» [9, с. 526]. В інших судженнях про «Унію», які приписано і «Антиризису», вчений є дещо суб'єктивний, бо, на його думку, Іпатій Потій пише просто, зрозуміло, не дозволяє собі «відскоки, окрики дотепи», які наявні в тогочасних теологічних трактатах, навіть у поважного полеміста Захарії Копистянського та «палкого» Івана Вишенського, у нього немає «ані крихти гумору», «він радше впадає в пафос, але й тут уміє держатися в границях, і ніде не робить враження, немовби полював на ефект» [9, с. 527].

Сьогоднішнє осмислення творчості Іпатія Потія дещо заперечує тезу Франка, бо засвідчує, що він належав до чи не найекспресивніших полемістів свого часу і з неабияким бажанням залучав до своїх творів і гумор, і іронію, і сарказм, і не зовсім пристойну лексику. Це засвідчує і його «Антиризис» та «Опись на листь ниякого Клірика Острозького бузьименного», де з їдкою іронією дошкуляє опоненту за негідне ведення полеміки: «Слыш, человек добрый хто жъ кольвекъ! Бо иже съ мошкарном лице свое закрылъ, трудно тебе познати. И если умыслые для того имя свое затаилъ, жебысь тымъ смелей лаялъ...» [6, с. 503].

Однак, у полеміці з Мелетієм Пігасом, олександрійським патріархом, активним борцем проти унії, Іпатій Потій представлений Франком у іншому ракурсі. Вчений з усіма на те підставами констатував, що відповідь полеміста не гідна «скромному досліднику», що дбає про правду. Він опонує Мелетію з достоїнством правди та глибоким переконанням у цьому: «Мудрість наша є правдою, мистецтво — знаходженням, наука — дотриманням правди. Тієї правди шукав руський народ у краях розлогої Греції, та не знайшов...» [9, с. 529]. І лише у цій ділянці своєї творчості, на думку І. Франка, Іпатій Потій послуговується риторикою, яка «іскриться», порівняннями,

антитезами. Він звертається до Біблії, як потужного засобу впливу на опонента, проявляє ерудицію у знанні історії церкви, творях отців церкви.

Дещо побіжним виявився аналіз проповідей та гомілій Іпатія Потія. Принагідно Франко зазначив, що у них він виступає послідовником єзуїтів, особливо Петра Скарги, якого він дещо вище ставить від Іпатія Потія, визнає його великим проповідником. Проповіді ж Іпатія Потія називає абстрактними, «безбарвними», що не справляють враження на читача. Побіжним екскурсом пройшовся вчений по життєпису Іпатія Потія після 1596 р., хоча цей період не менше цікавий у релігійній та полемічній його долі.

Отже, у наукових студіях Іван Франко адекватно репрезентував постать відомого полеміста кінця XVI — початку XVII ст. Іпатія Потія. Багато в чому і досі актуальними є деякі тези, що їх вперше висунув та обґрунтував саме він про Потія. А подальше вивчення творів полеміста в контексті української полемічної прози кінця XVI — початку XVII ст., вочевидь, відкриє нові грані його творчості, яка мала у свій час широкий резонанс. Концепція Івана Франка в цій галузі стала благодатною основою для подальшого розвитку медієвістики. Його далекоглядні положення використовуються та інтерпретуються по сьогодні, вони створили базу для глибшого вивчення історії давньої української літератури, дали поштовх для появи послідовників ученого у дослідженні давнього письменства: М. Возняка, С. Єфремова, М. Грушевського та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. І. Франко й індійська література / О. І. Білецький // Білецький О. І. Від давнини до сучасності. Збір. праць з питань української літератури: У 2-х т. — К., 1960. — Т. II. — С. 338–357;
2. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования. — К., 1898. — Т. 2. — 537 с.
3. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Борис Гудзяк. — Львів, 2000. — 426 с.
4. Житецкий П. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Лазар Баранович. — Х., 1855. — 183 с.
5. Микитась В.Л. Іван Франко — дослідник української полемічної літератури / В.Л.Микитась. — К.: Наукова думка, 1983. — 222 с.
6. Потий И. Анктиризис или Апология против Христофора Филалета // Памятники полемической литературы. — СПб, 1903. — Кн. III. — Столб. 503.
7. Сумцов Н.Ф. Исторический очерк попуток католиков ввести в Южную и Западную Россию грегорианский календарь // Киевская старина. — 1888. — Т. XXI. — С. 235–272.
8. Франко І. Житецький. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список ее / Іван Франко // Збір. тв.: У 50-ти т. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 33. — С. 30–50.
9. Франко І. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія / Іван Франко // Збір. тв.: У 50-ти т. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 39. — С. 508–533.
10. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Іван Франко // Збір. тв.: У 50-ти т. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 40. — С. 7–370.
11. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Збір. тв.: У 50-ти т. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 41. — С. 194–470.
12. Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI — начала XVII века. — Казань, 1898. — 524 с.